

УДК 811.161.3'367.625'373.614:398.838 (= 161.3)

Сінтаксіс і семантыка інфінітыва ў беларускіх народных песнях пра каханне

Н.П. ЦІМАШЭНКА

Аўтар выяўляе сінтаксічныя ролі інфінітыва з улікам яго семантычных асаблівасцей у мове беларускіх народных песень пра каханне.

Ключавыя словы: семантыка, сінтаксіс, інфінітыў, сказ, член сказа.

The author discovers the syntactic roles of the infinitive allowing for its semantic peculiarities in the language of the Belarusian folk songs about love.

Keywords: semantics, syntax, infinitive, sentence, the part of the sentence.

Праблема сувязі паміж семантыкай і сінтаксісам з'яўляецца тым аспектам даследавання моўнай структуры, які выклікае шмат спрэчак, але па-ранейшаму прыцягвае ўвагу моваведаў. Своеасаблівую цікавасць уяўляе сабой аналіз семантыка-сінтаксічных асаблівасцей такой часціны мовы, як дзеяслоў. Такім чынам, прадметам нашага даследавання выступае пачатковая форма дзеяслова інфінітыў, аб'ектам – яго рэалізацыя ў структуры беларускага сказа. Мэтай нашай працы з'яўляецца выяўленне сінтаксічных роляў неазначальнай формы дзеяслова (інфінітыва) з улікам семантычных асаблівасцей гэтай часціны мовы. Выбар намі ў якасці матэрыялу даследавання беларускіх народных песень пра каханне абумоўлены тым, што аналіз мовы фальклору мае вялікае значэнне для вывучэння гісторыі мовы. Ад беларускага фальклору бяруць свой пачатак і беларуская мастацкая літаратура, і нацыянальны тэатр, і літаратурная мова ў яе важнейшых моўна-паэтычных, арфаэпічных і семантыка-сінтаксічных асаблівасцях. Песня – самы пашыраны лірычны жанр фальклору, у якім адбіліся разнастайныя праявы жыцця і духоўнага свету беларуса. Гэта песні пра асабістыя пачуцці і перажыванні людзей, пра іх адносіны да рэчаіснасці. Акрамя таго, беларускія народныя песні пра каханне сярод пазаабрадавай лірычнай паззіі вылучаюцца выключным багаццем і разнастайнасцю зместу.

Інфінітыў разумеецца як пачатковая форма дзеяслова, якая называе дзеянне ці стан, не звязаныя з асобай і часам. Акрамя таго, неазначальная форма дзеяслова ўдзельнічае ва ўтварэнні складаных форм будучага часу дзеясловаў незакончанага трывання:

Не буду стаяць./ Не буду даваць [1, с. 63];

Ой, ты будзеш сеяць, араці./ А я буду валы паганяці [1, с. 73]. Семантычна інфінітыў можа адпавядаць назоўнаму склону назоўніка са значэннем дзеяння, стану (*хадзіць* – *хадзьба*, *спаць* – *сон*, *чакаць* – *чаканне* і інш.). Паводле свайго лексічнага нападзення інфінітыў абазначае дзеянне (*мыць*, *працаваць*), стан (*сядзець*, *спаць*), існаванне (*быць*, *знаходзіцца*), эмацыйныя адносіны (*кахаць*, *ненавідзець*), рух (*ісці*, *плыць*), мысленчыя працэсы (*думаць*, *разважаць*), маўленчы акт (*гаварыць*, *крычаць*) і інш. У мове беларускіх народных песень пра каханне ўсе гэтыя значэнні даволі часта перадаюцца інфінітывам, асабліва значэнне эмацыйных адносін і стану, што абумоўлена семантыкай разглядаемых намі песень:

Каго люблю, не забуду./ І плакаці мушу [1, с. 78];

Я цябе любіў, любіці буду./ Мой руж овенькі цвету! [1, с. 119];

Ой, як ж а мне не плакаці./ Бо я адна ў маткі ў хаце [1, с. 136–137];

Як каменю цяж энька каціцца./ Так мне, маладзе, са старым ж аніцца [1, с. 173].

Што тычыцца функцыянальнага прызначэння інфінітыва, то ён можа выконваць у беларускім сказе любую сінтаксічную ролю, аднак гэта не заўсёды можна назіраць у аналізуемых намі песнях. У двухсастаўных сказах інфінітыў выконвае сінтаксічную функцыю як галоўных, так і даданых членаў сказа. Але ў структуры песенных тэкстаў

неазначальная форма дзеяслова не ўжываецца ў пазіцыі дзейніка, паколькі ў мове беларускіх народных песень пра каханне ролю дзейніка, як правіла, выконваюць асабовыя назоўнікі і займеннікі. Выключэнне складаюць сказы тыпу **Закахацца проста / Расставацца трудна** [1, с. 48], але яны прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі ў песнях адзначанай тэматыкі. Частотнымі з'яўляюцца сказы, дзе інфінітыў уваходзіць у склад састаўнога дзеяслоўнага выказніка:

А я, маладая, туды паглядзела./ Туды паглядзела, гуляць захацела [1, с. 49];

Рада б пастаяць./ Каню вады даць [1, с. 61];

Я не хочу тваёй быці./ Не ўмею рабіць [1, с. 62];

Я не магу ўстаць./ Каню вады даць [1, с. 67];

Ціха завітае./ Каб не чула маці./ Каб нам, закаханым./ Не магла мяшаці [1, с. 85];

Як я зніму ж упаніну / да надзену свіціну./ Я ўсё цябе, сэрца маё./ Любіць не пакіну [1, с. 67].

Неабходна дадаць, што інфінітыў даволі часта ўваходзіць у склад простага дзеяслоўнага выказніка пры аналітычнай форме выражэння будучага часу:

А ты будзеш грэчку малаціці./ А я буду па лесе хадзіці [1, с. 73];

Паставіш на стайню – будзе конь стаяці./ Прыйдзе цёмна ночка – будзеш размаўляці [1, с. 224]. Двухсастаўныя сказы, у якіх неазначальная форма дзеяслова самастойна (без звязкі) выконвае ролю простага дзеяслоўнага выказніка, не прадстаўлены ў мове беларускіх народных песень пра каханне.

У працэсе моўнай камунікацыі дастаткова частотнымі з'яўляюцца аднасастаўныя сказы, у якіх інфінітыў уваходзіць у склад галоўнага члена (гэта безасабовыя аднасастаўныя сказы) або самастойна выконвае ролю галоўнага члена (гэта інфінітыўныя аднасастаўныя сказы). Тэксты народных песень не з'яўляюцца выключэннем. Адзначаныя віды аднасастаўных сінтаксічных канструкцый з інфінітывам можна сустрэць тут:

Цёмна ночка, пара спаць [1, с. 95];

Пара, пара, дзяўчыніца./ Зёлкі зажынаці [1, с. 113];

Досьць, дзевачка маладзенькая./ Табе ў мамкі гуляці [1, с. 122];

А дзевочую красу / Не знайсці ў лясу./ Не знайсці, не купіць, / Ды прыгож ай быць! [1, с. 47];

Дай мне, мама, лепш сляпіцы./ каб не бачыць свету [1, с. 57].

Безасабовыя сказы, як вядома, з'яўляюцца тым відам аднасастаўных сінтаксічных канструкцый, галоўны член якіх абазначае дзеянне ці стан незалежна ад утваральніка дзеяння ці носбіта прыметы. Галоўны член безасабовых аднасастаўных сказаў можа выражацца безасабова-прэдыкатыўнымі словамі, безасабовымі дзеясловамі або безасабова-прэдыкатыўнымі словамі ў спалучэнні з інфінітывам, асабовымі дзеясловамі ў безасабовым значэнні, дзеепрыметнікамі прошлага часу залежнага стану і інш. У дадзеным артыкуле нас перш за ўсё цікавяць тыя формы выражэння галоўнага члена, у склад якіх уваходзіць інфінітыў. У спалучэннях безасабовых дзеясловаў або безасабова-прэдыкатыўных слоў з інфінітывам вельмі важную ролю адыгрывае пазіцыя інфінітыва ў адносінах да безасабовых дзеясловаў або безасабова-прэдыкатыўных слоў. Традыцыйна лічыцца, што прэпазіцыйны інфінітыў выковае ролю дзейніка двухсастаўнага сказа (дзе выказнікам з'яўляецца безасабовы дзеяслоў або безасабова-прэдыкатыўнае слова), а постпазіцыйны – уваходзіць у склад галоўнага члена аднасастаўнага безасабовага сказа. Параўн.:

Закахацца проста./ Расставацца трудна [1, с. 48]

і *Проста закахацца, трудна расставацца;*

У чужых людзей жыці сіротаньцы цяж ка

і *Ой, цяж аныка сіротаньцы / У чужых людзях жыці* [1, с. 138];

Выйсці нельга

і *Нельга выйсці на вулчку / За ўдовіным сынам* [1, с. 145];

Позна вечарам гуляць сорам, брыдка

і *Сорам, брыдка, красна дзеўка./ Позна вечарам гуляць* [1, с. 157];

Расстацца нам з табой ж аль

і *Жаль расстацца нам з табой, / Як рыбаць су вадой* [1, с. 378]. З прыведзеных прыкладаў відаць, што постпазіцыя неазначальнай формы дзеяслова – найбольш характэрнае месца інфінітыва ў структуры сказа.

Неабходна адзначыць, што найбольш частотнымі з’яўляюцца інфінітыўныя аднастаўныя сказы. Дзеянне або стан, пра якія паведамляецца ў інфінітыўных сказах, заўсёды па семантыцы суадносяцца з семантычным суб’ектам. Пажаданаць, неабходнаць, магчымаць або немагчымаць ажыццяўлення дзеяння, наяўнасць працэсуальнага стану – асноўная семантычная схема сказаў такога тыпу:

Калі стараму [дастанешся] – у чабатах насіць, / Калі маламу – у лапцях насіць, / Калі роўнаму – у вянец насіць [1, с. 48];

Ой, не знаю, не ведаю, / Як мне перажьці [1, с. 56];

Чым цябе лячыць, дачушка, / І дзе цябе дзеці? [1, с. 56];

Дай мне, мама, лепш атруты, / Каб не ўстаць ніколі [1, с. 57];

Як ж а мне поўнай быць, / З бераж камі роўнай пльць? [1, с. 59];

А я, млада, не ведаю, / Што рабіць мне, дзяўчыне? [1, с. 79];

Людзі гавораць, людзі сачуюць, / Штоб цябе не любіць [1, с. 119];

Пайду я гарою, / А ты далінаю, / Сама знаю, людзі гавораць, / Што не быць мне з табою [1, с. 120]. У інфінітыўных канструкцыях значэнне галоўнага члена канкрэтызуецца праз адну з чатырох семантычных структур:

1) семантычны суб’ект – яго працэсуальнае дзеянне або стан як непазбежнае, неабходнае, вымушанае, магчымае або немагчымае;

2) семантычны суб’ект – яго працэсуальнае дзеянне або стан, якія абумоўлены чым-небудзь жаданнем;

3) семантычны суб’ект – яго стан як непасрэднае фізічнае або інтэлектуальнае ўспрыняцце;

4) семантычны суб’ект – яго дзеянне або стан, якія ацэньваюцца.

Усе вышэйпералічаныя семантычныя структуры рэалізуюцца ў песенных тэкстах пра каханне, што абумоўлена зместам песень. Два галоўныя героі ў гэтым фальклорным жанры – дзяўчына і хлопец, ад імя якіх вядзецца расказ. Іх думкі, імкненні, перажыванні пакладзены ў аснову песень, а праз аднастаўныя інфінітыўныя канструкцыі вельмі яскрава і дакладна перадаецца тое дзеянне, што ім неабходна выканаць, каб быць шчаслівымі, або стан, у якім яны вымушаны знаходзіцца. Такім чынам, у мове беларускіх народных песень пра каханне даволі часта сустракаецца інфінітыў у ролі галоўнага члена аднастаўнага інфінітыўнага сказа, дзе называецца дзеянне патэнцыяльнае, якое трэба (пажадана) ажыццявіць пэўнай, няпэўнай ці абагульненай асобе, або стан, які неабходна вытрымаць.

У розных моўных сітуацыях прасты сказ звычайна выступае як сказ развіты. Развітыя сказы сустракаюцца ў маўленні часцей, чым неразвітыя. Інфарматыўныя ўласцівасці развітых сказаў багацейшыя і разнастайнейшыя. Трэба адзначыць, што ў развіцці сказа немалаважную ролю адыгрывае інфінітыў, які можа выступаць у функцыі любога даданага члена сказа. З’яўляючыся недапасаваным азначэннем, інфінітыў характарызуе слова з прадметным значэннем з боку яго якасці, уласцівасці (напрыклад, *Жаданне вучыцца не пакідала яе*). Аднак у мове беларускіх народных песень пра каханне недапасаванае азначэнне ў форме інфінітыва не прадстаўлена, што тлумачыцца экстралінгвістычнымі фактарамі: народу, які складаў песні, прасцей было характарызаваць прадметы, асобы, пачуцці пры дапамозе прыметнікаў і займеннікаў:

Сядзь на каня варанога, / Выедзь із двара маёга [1, с. 257].

У песенных тэкстах неазначальная форма дзеяслова часта выступае як аб’ектнае дапаўненне (гэта адзін з тых выпадкаў, калі інфінітыў не ўваходзіць у склад выказніка, абазначаючы дзеянне не дзейніка, а іншай асобы):

Паўнюсенька хата, / Паўнюсенькі сены, / Казаў мне Ясенька / Чакаць да васені [1, с. 52];

Ёсць у мяне татка з мамкай, / Навучаць рабіць [1, с. 62];

Людзі каж уць, дачку маеш, / Дай нам падзівіцца [1, с. 97];

Там за гаем, за Дунаем / Дзевэр воду носіць,/ Ой, там маці, маці свайго сына / Вячэраці просіць [1, с. 253];

А бож а мой, бож а, як мне цяж ка ж ыці:/ Сем нядзель ляж апа, ніхто не даў піці [1, с. 353].

Акрамя таго, даволі часта інфінітыў выконвае ролю акалічнасці мэты, як правіла, пры дзеясловах руху:

Пайшоў мяне татка адтуль праганяці./ Набіў мяне татка ды шаўковай пуж кай [1, с. 49];

Там дзевачка Ганулечка / Вымывалася./ Вымыўшыся, прыбраўшыся,/ Пайшла жыта ж аць [1, с. 84];

Пашла дзеўка хусце мыці / І з яварам гаварыці [1, с. 147];

З Украіны я вярнуўся –/ Званы ў цэркве б'юць,/ А ўж о маю міленькую / Хаваці вязуць [1, с. 165]. Але сустракаюцца выпадкі, калі інфінітыў мэты ўжываецца пры дзеясловах з іншым значэннем:

Арала, арала./ Не ўмела араці,/ Да й наняла музычаньку / На скрыпачцы йграці [1, с. 81];

Ці не пусціш Ганулечку / У сад пагуляць? [1, с. 85];

Пусці мяне, мамачка, пусці мяне, родная,/ З церама на ганчак гуселек паслухаці,/ Гуселек паслухаці, песенак наўчыціся [1, с. 126].

Такім чынам, аналіз беларускіх народных песень пра каханне сведчыць, што інфінітыў, нягледзячы на тое што ён багаты і разнастайны ў семантычных і сінтаксічных магчымасцях, не заўсёды ў поўнай меры рэалізуе свае сінтаксічныя функцыі ў структуры фальклорных тэкстаў адзначанай тэматыкі. У разгледжаных намі тэкстах песень інфінітыў, маючы глыбокае лексічнае нападзенне, часцей за ўсё выступае ў ролі выказніка двухсастаўнага сказа (простага дзеяслоўнага пры аналітычнай падачы будучага часу і састаўнага дзеяслоўнага), гапоўнага члена аднасастаўнага сказа (безасабовага і інфінітыўнага), а таксама ў ролі даданых членаў сказа (дапаўнення і акалічнасці).

Літаратура

1. Песні пра каханне / пад рэд. А.С. Фядосіка, Г.І. Цітовіча. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 616 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 18.11.2013